DE BOER, Minne Gerben, 'Hoe de statolder het Italiaans is binnengekomen'. Hoofdstuk 15 van *Woordstudies I.* ITALIANISTICA ULTRAIECTINA 4. Utrecht: Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, 2009. ISBN 978-90-6701-025-2. 377-388.

SAMENVATTING

Het woord *stadhouder*, dat in Nederland in 1572 een gespecialiseerde betekenis krijgt en zich daarna als internationalisme verspreidt in de wereld van de internationale politiek, wordt hier bestudeerd tegen de achtergrond van een leenwoordtheorie die zich vooral richt op het ontleningsproces en minder op het resultaat. Alle aspecten van dit proces: plaats en moment van ontstaan, aanleiding daartoe, vaktaalsector en kanaal van verspreiding, vormvariatie, oorspronkelijke en afgeleide betekenis, motivatie en verdwijnen van motivatie, alternatieven binnen het semantische veld, productiviteit en documentatie, komen aan de orde in dit hoofdstuk, dat bedoeld is als modelbehandeling van een leenwoord.

RIASSUNTO

La parola *statolder*, che nell'Olanda del 1572 prende un senso specializzato e in seguito si diffonde come internazionalismo nel mondo della politica internazionale, viene studiata qui nel quadro di una teoria dei prestiti che si concentra sul processo e meno sul risultato. Tutti gli aspetti di tale processo: luogo e momento della nascita, occasione, dominio settoriale e canale di diffusione, variazione formale, significato originario e derivato, motivazione e scomparsa della motivazione, alternative nel campo semantico, produttività e documentazione, vengono trattati in questo capitolo, inteso come trattamento esemplare di un prestito.

SUMMARY

The word *stadtholder*, which assumes a specialized meaning in 1572 in Holland and then spreads as an internationalism in the world of international politics, is studied here against the background of a borrowing theory more interested in the borrowing process and less in the results. All aspects of borrowing: place and moment of origin, occasion, sectorial domain and channel, formal variation, original and derived meaning, motivation and disappearance of motivation, alternatives within the semantic field, productivity and documentation, are treated in this chapter which is intended as a model treatment of a loanword.

KEY-WORDS

Internationalisms, political terms

© Minne G. de Boer

De bundel *Woordstudies I* vormt het vierde deel van de reeks ITALIANISTICA ULTRAIECTINA. UTRECHT STUDIES IN ITALIAN LANGUAGE AND CULTURE, uitgegeven door Igitur, Utrecht Publishing & Archiving Services, ISSN 1874-9577 (http://www.italianisticaultraiectina.org).

15. HOE DE STATOLDER HET ITALIAANS IS BINNENGEKOMEN

Leenwoorden

Dit hoofdstuk maakt deel uit van een onderzoek naar Nederlandse leenwoorden in het Italiaans. Dat zijn er niet veel en bijna allemaal zijn het internationalismen. Met andere woorden, het is niet gemakkelijk een woord van Nederlandse herkomst in het Italiaans te vinden dat niet ook in andere talen voorkomt; ja het is zelfs waarschijnlijk dat ze bijna allemaal via een tussentaal in het Italiaans zijn opgenomen. Toch is het de taak van de Nederlandse italianistiek om er haar licht op te laten schijnen. Een van die woorden is *statolder*. Wat daarover beweerd wordt lijkt op het eerste gezicht bijzonder vreemd. De vorm wordt niet goed verklaard, de betekenis die gegeven wordt is erg vaag en de datum waarop het woord de taal binnen zou zijn gekomen lijkt absurd. En er ontbreekt een massa informatie die nodig is voor een goede, bijgewerkte beschrijving, die zich niet beperkt tot het resultaat in de huidige woordenboeken. maar zich concentreert op het ontleningsproces. Hier volgt een korte lijst van de dingen die we hiervoor zouden willen weten:

1) de plaats en het moment waarop het woord is ontstaan en de aanleiding daartoe.
2) de vaktaalsector en het kanaal van verspreiding.
3) de relatie tussen de oorspronkelijke vorm en de vorm in de nieuwe taal, met de variabiliteit die inherent is aan elk lexicaal proces.
4) de betekenis, dat wil zeggen de architectuur van de oorspronkelijke betekenissen en de vaststelling welk gedeelte van die betekenissen op reis gaat.
5) de motivatie van het woord, eventuele veranderingen van motivatie en de mogelijkheid om de oorspronkelijke motivatie toch nog te herkennen.
6) vaststelling van het semantische veld waar het woord deel van uitmaakt en van de aanwezige alternatieven. Dit komt neer op de onomasiologische informatie.
7) de productiviteit van het woord.
8) de documentatie, gezien als een van de middelen om het woord te dateren, naast andere middelen die we nog moeten vaststellen.

Bestaande kennis

Voordat ik dit onderzoeksprogramma aanpak, wil ik eerst vermelden wat men in Italië weet over *statolder*. Daarvoor heb ik een aantal woordenboeken van het moderne Italiaans geraadpleegd.[1]

Het woord komt voor in alle geraadpleegde woordenboeken, behalve in de DFD van 1975. Trouwens het ontbreekt ook in het etymologische woordenboek DELI

[1] De keuze was afhankelijk van mijn persoonlijke bibliotheek, maar die lijkt me representatief. Het zijn Zingarelli 1971 en 1994, De Felice Duro 1975, Rizzoli/Larousse 1972, Devoto/Oli 1971, Palazzi/Folena 1992, Garzanti 1965, 1987 en 1998, DISC 1997, Duro 1994 en De Mauro 2000.

van Cortelazzo/Zolli (eerste en tweede editie). Iedereen is het eens over de spelling en de uitspraak: *statolder*, /sta-tòl-der/.[2] Enkele woordenboeken vermelden de afleiding *statolderato*.

Wat de betekenis aangaat wijzen alle woordenboeken op de Nederlanden. Er is enige onzekerheid over de periode waarin de term actueel was. RL geeft geen data, Zing 1971 en PFol hebben het over de 16e en 17e eeuw, Garz, Zing 1994 en DeM over de 16e tot de 18e eeuw. DO en Duro vermelden alleen de laatste datum, namelijk 1795, terwijl DISC te ver gaat met de opmerking 'tot aan de 19e eeuw'. De correcte periode is natuurlijk 1572-1795.[3]

Voor de definitie zien we verschillende strategieën. Een veel verbreide strategie is de etymologische: *luogotenente del principe* 'plaatsvervanger van de vorst' (Zing 1971 *del re* 'van de koning'); een andere is de functionele: *governatore di una o più province* 'gouverneur van een of meer provinciën'. Duro onderscheidt twee fasen, expliciet van elkaar gescheiden door de vermelding *in seguito* 'daarna' en zegt voor de tweede fase *titolo, per lo più ereditario, del supremo comandante militare* 'titel, meestal erfelijk, van de hoogste militaire leider'. DeM heeft dezelfde informatie, maar in plaats van een aanduiding dat de beide fasen elkaar opvolgen, zet het er alleen maar een schuine streep tussen. Niemand spreekt over de verhouding tussen de stadhouder en de Provinciale Staten of de Staten-Generaal, ook al is de formulering van RL het meest compleet: *nei Paesi Bassi, in origine governatore di provincia, scelto dal sovrano; poi capo del potere esecutivo di una provincia o dell'insieme delle Provincie Unite* 'in de Nederlanden, oorspronkelijk gouverneur van een provincie of van het geheel van de Verenigde Provinciën. Deze definitie onderscheidt dus de beide fasen en de beide domeinen van actie.

Voor de etymologie verwijst men meestal naar het Nederlandse *stadhouder*, dat vertaald wordt als *luogotenent*e 'plaatsvervanger', met de varianten *che tiene il luogo* 'die de plaats inneemt' (Duro) of *che tiene il posto* (idem) (DeM). In twee gevallen wordt er een verschil gemaakt tussen een onmiddelijke etymologie (fr. *stadhouder*) en een verre (ned. *stadhouder*): Garz 65 en DeM.

Wie een datum geeft heeft de bestaande documentatie gebruikt: 1838 voor PFol en DISC (een datum die afkomstig is van het historische woordenboek van Battaglia) en 1802-03 voor DeM (een datum die afkomstig is van de LIZ).[4]

Kritiek op de bestaande kennis

Er zijn verschillende elementen die opvallen in dit overzicht:

---

[2] Ik heb geconstateerd dat de Nederlandse vorm *stadhouder* gebruikt wordt in de gespecialiseerde historische literatuur, zie bijvoorbeeld Clerici 2004.

[3] In 1572 bieden de Staten van Holland Willem de Zwijger het stadhouderschap aan, in 1795 gaat Willem V in Scheveningen aan boord van een vissersboot om het land definitief te verlaten.

[4] In een geschiedwerk van Colletto, waar de politiek van de stadhouder Willem V in 1793 besproken wordt; dat is dus de datum waar het eigenlijk om gaat.

1) Er is geen enkele uitleg over de vorm. Alleen Duro noemt naast de Nederlandse vorm het Nederduitse *statholder*, het Hoogduitse *Statthalter* en het Engelse *stadtholder*,[5] maar hij geeft geen verklaring voor de verhouding tussen 'l' en 'u', wat zowel de Nederlandse als de Franse herkomst enigszins problematisch maakt. Hij wijst er ook niet op dat het eerste element van de Engelse vorm bewijst dat het woord ook in het Engels een leenwoord is.
2) De voorgestelde definitie is de etymologische, die dus de motivatie analyseert en bovendien tamelijk algemeen is: 'van de vorst' in plaats van 'van de koning'.
3) De meeste definities hebben betrekking op de periode vóór de Nederlandse opstand, ook in die gevallen, waarin er twee fasen onderscheiden worden; de definitie voor de tweede fase is buitengewoon vaag en verwart de functies van de prinsen van Oranje. Zij waren meestal zowel stadhouder als kapitein-generaal en konden deze beide functies ook onafhankelijk van elkaar bekleden en in verschillende jaren.
4) Het allervreemdste is echter de datering, volgens welke men in Italië pas over een *statolder* zou spreken wanneer het ambt voorgoed tot het verleden behoort. De verklaring van deze late datum is de uitsluitende afhankelijkheid van de geschreven documentatie, die zich dan ook nog beperkt tot literaire teksten.

Ik wil nu tegenover deze statische presentatie van het leenwoord een dynamischer onderzoeksprogramma stellen, dat zich concentreert op het ontleningsproces en de bovengenoemde acht vragen.

Het ontstaan van het woord

Natuurlijk moeten we het dan hebben over het ontstaan van het internationalisme. Om dit punt toe te lichten maak ik een uitstapje naar de huidige tijd en een voorbeeld dat ook gekozen is in het domein van de internationale politiek, het internationalisme *intifada*. Het ontstaan van dat woord kan met grote precisie beschreven worden. Plaats: Palestina, datum: 8 december 1987, aanleiding: de opstand van de Palestijnen tegen de bezetting tijdens de begrafenis van vier slachtoffers van een verkeersongeval dat veroorzaakt was door de Israëlische tanks. Het kanaal is de internationale (Engelstalige) pers. Op dat moment ontstaat de associatie van een nieuwe vorm met een heel precieze betekenis. Het woord zelf bestond al in het Arabisch, in de betekenis *opstand*. De oorsprong van het Arabische woord is een ander probleem, verre (of verwijderde) etymologie (*etimologia remota*) genaamd, dat geen verband houdt met de onmiddellijke etymologie (*etimologia immediata*) die ons hier bezighoudt. Trouwens de oorspronkelijke betekenis was algemener. En voor 1987 zou een journalist, als hij het woord *intifada* in een Arabisch document tegengekomen was, het zeker vertaald hebben.

[5] Het Engelse woord komt ook voor in de spelling *stadholder*.

Als we deze redenering willen toepassen op *statolder* dan moeten we dus ontdekken wanneer het woord als internationalisme ontstaan is. Het is niet eenvoudig de exacte datum te bepalen. Het betreft het moment waarop het woord zich specialiseert in een nieuwe betekenis: mogelijke data zijn het moment waarop Willem van Oranje zich opwerpt als leider van de opstand (in 1572), of het moment waarop Nederland Filips II afzweert (1581). Alleen dan ontstaat er een nieuwe functie; voor die tijd werd het woord normaal vertaald. De aanleiding is dus de nieuwe politieke situatie. Het kanaal is het toenmalige equivalent van de internationale pers, dat wil zeggen de diplomatieke correspondentie. Maar daarin kan de invoering van het nieuwe begrip afhangen van de ideologische acceptatie door de tegenstanders. Voor de Spanjaarden is de Prins van Oranje een usurpator; de nieuwe functie is een rebellie en de naam van de functie blijft weergegeven worden als *governatore*.

Etymologische achtergrond

Laten we nu kijken naar de verre etymologie. We willen weten wat de betekenis van het woord was in de oorspronkelijke taal en welke Italiaanse woorden daarmee correspondeerden. Dat is dus een semasiologische vraag. De term zelf is niet ontstaan in de Germaanse landen; het is de vertaling van *lieutenant* of *locum tenens*. Dat is dus een leenvertaling, waarin de beide elementen die het woord samenstellen afzonderlijk vertaald worden; de vertaling van 'persoon die houdt' en de vertaling van 'plaats'. Het werkwoord *tenir/teneo* komt overeen met *halten* in het Hoogduits, met *holden* in het Nederduits en met *houden* in de dialecten van de Nederlanden. Dezelfde correspondenties vinden we terug in andere woorden, Zo hebben we: *kalt, kold, koud* en *salz, zolt, zout*. De familie Nassau kwam uit Dillenburg in Hessen, Willem van Oranje was vanaf elfjarige leeftijd aan het keizerlijk hof te Brussel opgevoed, waar Frans de dominerende taal was, en van zijn eerste vrouw had hij uitgestrekte bezittingen geërfd in Brabant en Zeeland. Zijn broer Jan werd later stadhouder van Gelderland, de laatste aanwinst van Karel de Vijfde in de Nederlanden, een provincie die een politieke unie met Gulik en Berg had gekend en waarvan de kanselarijtaal duidelijke Nederduitse invloeden vertoonde. Jan noemde zich *statholder* en ook zijn zoon Willem Lodewijk, de latere stadhouder van Friesland, tekende zijn naam wel eens volgens die spelling. In de provincie Holland, het kerngebied van de opstand, werd het woord geschreven en uitgesproken als *stadhouder*, en zo is het gebleven in de officiële Nederlandse taal, die zich juist op dat moment aan het vormen was. We kunnen daarom concluderen dat het woord, dat later in andere talen overgenomen zou worden, enige variatie in uitspraak en spelling kende: sommigen zeiden *statholder* en anderen gebruikten *stadhouder*. De spelling *stadhouder* paste in het Franse fonologische systeem, zoals de spelling *stadtholder* in het Engelse paste. Ook in het Italiaans ontbrak de tweeklank *ou*, hetgeen een voorkeur voor *statolder* kan verklaren.

Dan blijft er nog het eerste element. *Statt*, in zijn verschillende spellingen, is een deverbaal substantief van *staan* (*stehen*), dat verschillende betekenissen kon hebben, van 'plaats' tot 'positie'. De woorden die 'plaats' aanduiden krijgen gemakkelijk de betekenis van bewoonde en versterkte plaats. In het Duits zijn de beide betekenissen later alleen maar in de spelling onderscheiden: Stadt ~ Statt(e). In het Nederlands is *stad*, meervoud *steden*, gebleven in de zin van bewoonde plaats (*città*), in de betekenis van plek (*luogo*) hebben we de Umlautvorm *stede*, vaak gereduceerd tot *stee*. De dichter en historicus Pieter Hooft heeft het over een kapitein en zijn *steehouders* (luitenants) en ook nu nog kan de vicaris van God zich *stedehouder Gods* noemen. Alleen al om die reden is het duidelijk dat de term *stadhouder* in Nederland een geïmporteerde vorm is.

In teksten uit de Republiek vinden we nog de functie van *stedehouder van de schout* (modern 'loco-burgemeester'). En tijdens de annexatie van de Nederlanden bij Frankrijk (1810-1813) stuurt Napoleon zijn vroegere collega uit de tijd van het consulaat, Charles-Alexandre Lebrun, graaf van Piacenza, als *lieutenant-général de l'empereur*, een titel die toen in officiële documenten vertaald werd als *Prins stedehouder des Keizers*. Deze titel bewijst dat de vertaling *stedehouder* nog productief was als equivalent van *lieutenant*, en dat ze in oppositie was met het monofunctionele gespecialiseerde woord *stadhouder*, dat overigens onbruikbaar was om de ideologische reden dat het deel had uitgemaakt van het ancien régime.

Betekenissen

Wat de betekenis betreft vinden we een hele scala van deelbetekenissen. Op grond van de gegevens van het WNT kunnen we er tenminste vijf onderscheiden:

1) *substituut*. We vinden deze betekenis al rond 1500, maar er is een expliciet gebruik in het *Groot Placaetboek van de Zuidelijke Nederlanden* in 1636: drosten ende schouttetten, ende hare stadthouders of substituyten', waarbij het voegwoord 'of' een geleerd synoniem aanduidt.

2) *Plaatsvervanger van God*, oftewel *de paus*. In die zin is het zeer frequent in de antipapistische literatuur van de Protestanten in de hele 16e eeuw.

3) Verschillende Bijbelse personages, waaronder Pontius Pilatus, die afhankelijk van de vertalingen *landvoogd* of *stadhouder* is. Het Grieks had ἡγεμών, het Latijn *praeses* of *praefectus*, en de Romaanse talen meestal *gouverneur*, *governatore* of *gubernador*. Dit is dus de vervanger van de Romeinse keizer, maar we vinden ook verschillende stadhouders in het Oude Testament. De betekenis is dan dus een algemene: 'vervanger van de vorst'.

4) In de Nederlanden treedt er een stadhouder op in alle gevallen waarin de normale vorst niet kan regeren, wegens afwezigheid of incapaciteit. De eerste vermelding in het Middelnederlands woordenboek van Verwijs/Verdam gaat over de Rooms koning (dat wil zeggen aspirant keizer) Willem II, graaf van Holland omstreeks 1250: zijn aspiraties maken dat hij vaak afwezig is van zijn graafschap. Maar stadhouder is

dan in concurrentie met andere woorden: zo draagt Albrecht van Beieren, die in de tweede helft van de 14e eeuw zijn krankzinnige broer Willem V vervangt, de titel 'ruwaerd'.[6] De functie wordt steeds frequenter met de schepping van uitgestrekter politieke eenheden, en is bijna continu onder het Boergondische Huis, dat hertogdommen en graafschappen verzamelt en niet overal zijn residentie kan hebben. Dan worden er stadhouders gekozen uit de plaatselijke hoge heren. Onder de Habsburgers breidt de omvang van het Rijk zich nog meer uit en zo ontstaat er een vervanging op twee niveau's: op het niveau van alle Nederlanden een figuur die tot het koninklijk huis behoort, en daarnaast verschillende locale heren op het niveau van een of meer provinciën. De beide woorden die ik boven genoemd heb voor Pontius Pilatus specialiseren zich: landvoogd in Brussel, en stadhouder op het locale niveau. Zo laat Filips II in 1559, als hij naar Spanje vertrekt, te Brussel Margaretha van Parma als landvoogdes achter, en benoemt hij bijvoorbeeld Egmont, Hoorne en Oranje als stadhouders respectievelijk in Vlaanderen, in Gelderland en in de combinatie Holland, Zeeland en Utrecht. Het lexicale onderscheid is nog niet perfect; zo vinden we vermeldingen van de hertog van Alva, die naar de Nederlanden gestuurd is als stadhouder. Het Italiaanse woord is in al deze gevallen *governatore* en op het plaatselijke niveau besturen (*governano*) ze dan ook, dat wil zeggen ze vervullen de taken van de koning.

5) De grote nieuwigheid ontstaat met de opstand. Willem de Zwijger, die in 1567 zijn ambt neergelegd had om niet de eed aan de koning te hoeven af te leggen die van hem gevraagd werd, werd in 1572 aangezocht als hoofd van de opstand in zijn vroegere provincies, op initiatief van de Provinciale Staten, later bevestigd door de Staten-Generaal, met de dubbele fictie dat hij zijn ambt nooit verlaten had en dat hij het nog altijd uitoefende uit naam des konings.[7] Zo is hij voor de opstandelingen stadhouder als vanouds, ook al komt de benoeming nu van de Staten, en is hij voor de Spanjaarden een usurpator. Deze situatie wordt nog ingewikkelder wanneer de Hollanders de koning afzweren (in 1581) en tegelijkertijd de functie van stadhouder continueren. Deze wordt nu benoemd door de nieuwe soeverein, dat wil zeggen de Provinciale Staten, met bevestiging door de Staten-Generaal.[8]

En zo ontstaat er een nieuwe leidende functie *sui generis* en het woord stadhouder krijgt een nieuwe betekenis om een begrip aan te duiden dat daarvoor niet bestond. Wat belangrijk is, is dat alleen in die betekenis het woord zich buiten de Nederlanden verspreidt. Voor de andere betekenissen bestonden er al andere woorden en was er geen ontlening aan het Nederlands nodig. Maar hier hebben we een nieuw begrip, waarvoor men een nieuwe term leent.

---

[6] Door de etymologen verklaard als aanpassing van het Franse *reguart*.

[7] Deze fictie verklaart de regel uit ons volkslied, dat juist uit die periode dateert: *Den Coninck van Hispangien heb ick altijt gheëert*.

[8] Beter gezegd, in het opkomende federalisme zijn de Provinciale Staten autonoom, maar de Staten-Generaal nemen als vertegenwoordigers van de Unie de plaats in die de koning opengelaten had.

Motivatie

De motivatie is datgene wat de samenstelling doorzichtig maakt. *Luogotenente* is degene die de plaats houdt, de vervanger dus. Plaats opgevat als ambt, niet als fysieke plaats. We hebben hier een leenvertaling, wat een manier is om een woord over te nemen met behoud van de motivatie. Het ontstaan van het woord *stadhouder* kan niet verklaard worden zonder deze continuïteit in de motivatie. Wat we nu zien gebeuren is dat in de Hollandse omgeving de motivatie gaat ontbreken, enerzijds verliest *stad* de betekenis van 'plek'. anderzijds vervangt de stadhouder na de afzwering van Filips II niemand meer. Zo is het uitgesloten dat het woord overgenomen wordt in de vorm van een leenvertaling: *luogotenente* (of *lieutenant*) is nu een onmogelijk equivalent.

Ik maak even een uitweiding naar de woorden die 'substituut' aanduiden. Zoals we gezien hebben is in het 16e en 17e-eeuwse Nederlands het equivalent van lieutenant *stedehouder*, een algemener woord dan *stadhouder*, waarvan het gebruik dan ook op creatieve wijze uitgebreid kan worden. Maar ook de doorzichtigheid van dit woord verdwijnt, aangezien *stede* voor *locus/lieu* vervangen wordt door *plaats*. Het huidige equivalent van substituut is een vorming van het type *locum substituens* (als ik het Latijn even als semantische metataal gebruik), dus plaatsvervanger (we zien hetzelfde type in het Duitse *Stellvertreter*). Wat gebeurt er nu met het type *locum tenens*? De huidige leenvertaling zou *plaatshouder* zijn, dat op creatieve wijze kan worden gebruikt. Zoekend via Google heb ik twee gevallen gevonden waar het een persoon aanduidt, in de officiële taal: die van een vaste abonné in teksten die het toneel betreffen, en die van rechthebbende op een plaats in gemeentelijke documenten die te maken hebben met de openbare markt. Bovendien heb ik twee betekenissen gevonden waarin het woord een plaats aanduidt: in electronische programma's als een vertaling van het Engelse *placeholder* om een categorie in de database aan te duiden die wel aanwezig, maar niet gevuld is, en in de tandtechniek een element dat voorlopig een gat in het gebit vult.

Het doel van deze uitweiding was om het verschil aan te tonen tussen een semantisch productieve samenstelling en een niet-productieve samenstelling zoals *stadhouder*.

Onomasiologische analyse

Terugkerend naar het woord *stadhouder* kijken we naar de mogelijke synoniemen. Dit is dus een onomasiologische analyse.

Het begrip is 'vervanger van de koning' of nog algemener 'vervanger van een vorst'. Als we zijn functie expliciet willen uitdrukken dan kunnen we zeggen 'die het land bestuurt in plaats van de vorst' De semantische kenmerken die in deze definitie schuil gaan kunnen alle drie geactualiseerd worden in de motivatie van het woord dat gekozen wordt om de functie aan te duiden. Het kan gaan om degene die zich op

de plaats van de vorst bevindt (van *vicekoning* tot *luitenant van de koning*). Het kan ook gaan om degene die zich met het land bemoeit als een vorst, hetgeen *landvoogd* verklaart, als voogd van het land in een contekst die de vaderlijke rol van de koning tegenover zijn volk accentueert. En tenslotte kan het gaan om degene die bestuurt, de *gouverneur*. Ook *ruwaard* kan op deze manier verklaard worden.

Al deze vormingswijzen zijn gelijkwaardig.[9] Zo kunnen we verklaren dat Margaretha van Parma tegelijk *landvoogdes* en *governatrice* is, terwijl Willem van Oranje tegelijk *stadhouder* en *governatore* is. Overigens heeft ook Oranje zelf de woorden door elkaar gebruikt, want in zijn Apologie, geschreven om het afzweren van de koning te rechtvaardigen. noemt hij zich Gouverneur van Holland, etcetera, en Stadhouder van de Staten-Generaal.[10]

Hierna zijn er twee politieke ontwikkelingen. In de eerste plaats de differentiatie tussen vervanger op het niveau van alle Nederlanden en vervanger op het niveau van de provinciën. Hier vormt zich geleidelijk een specialisatie in het Nederlands tussen landvoogd en stadhouder, maar deze ontwikkeling gaat langzaam en heeft nog geen betrekking op de Zuidelijke provincies. En dan is er de specialisatie van het ambt van stadhouder waarover we gesproken hebben, die nog niet erkend wordt door het Spaanse gedeelte van het land.

Productiviteit

Ik zal kort zijn over de productiviteit, al is dit een belangrijk onderdeel van iedere taalinnovatie, want de productiviteit toont de verankering (*entrenchment*) van het woord in de taal aan. We kunnen onderscheiden tussen een gemeenschappelijke afleiding en een afleiding die alleen in het Nederlands en niet in het Italiaans bestaat. Het eerste is het *stadhouderschap*, dat correspondeert met *statolderato*, tot dusver eerder geattesteerd dan het basiswoord *statolder* (bij Muratori, volgens de Battaglia). Het bestaan van deze vorm wijst erop dat het politieke ambt van stadhouder voorwerp van discussie is. Dat gebeurt bijvoorbeeld wanneer de Onafhankelijkheidsverklaring van de Verenigde Staten van Amerika onder meer gerechtvaardigd wordt door een verwijzing naar de politieke situatie van de Verenigde Provinciën. Het is verder opvallend dat Mirabeau zelf een werkje over het stadhouderschap geschreven heeft, toen hij politieke oplossingen voor Frankrijk bestudeerde.

Maar er is nog een andere afleiding, die we in het Italiaans niet terugvinden. Dat is *stadhouderloos*, een term die twee perioden in de geschiedenis van de Verenigde Provinciën kenmerkt, waarin de Provinciale Staten van Holland en andere provincies besluiten om geen nieuwe stadhouder te benoemen., om hun zelf-

[9] Dat wil zeggen dat de semantische inhoud, die door de definitie wordt gegeven, gelijk is, terwijl de motivatie, die een deelverzameling van de definitiekenmerken vormt, kan variëren.

[10] Ongetwijfeld is deze verwarring opzettelijk, want zo erkent de Prins de Staten Generaal als de ware soeverein, ook al hebben de Provinciale Staten het recht om een kandidaat voor te stellen die de soeverein moet vervangen.

standigheid van handelen te behouden (respectievelijk 1650-1672 en 1702-1747). Het woord kan zonder moeite overgenomen worden in het Engels, waar men kan spreken van *stadtholderless*. In het Italiaans, waar *senzatetto* het equivalent is van *dakloos* of *homeless*, zou men kunnen proberen 'periodo senza statolder'. Maar die combinatie bestaat niet, zodat men moet terugvallen op een algemeen woord als *interregno*. Het begrip is eenvoudig niet opvallend (*salient*) genoeg.

Maar er is wel een curieuze episode die de Europese weerklank van de Nederlandse gebeurtenissen laat zien. In 1647, als Masaniello zijn revolutie te Napels heeft uitgevoerd, ziet de stad zich na de dood van de revolutionair genoodzaakt om de militaire hulp van de hertog van Guise in te roepen. In de brief waarin men hem de functie van commandant aanbiedt laat men hem weten dat hij zijn functie moet uitoefenen 'come fa il Principe di Orange in Olanda'. De hertog, die begrijpt welke beperkingen men aan zijn activiteiten wil stellen, weigert dan de functie.[11] Dit verhaal toont aan dat de semantische inhoud van *statolder* goed bekend is, maar dat er een woord ontbreekt om deze uit te drukken.

Documentatie

Het laatste punt betreft de documentatie. In de conventionele praktijk is de documentatie gebaseerd op het historische woordenboek van de taal, waaraan nu een verzameling teksten zoals de *LIZ* kan worden toegevoegd. Dit is een passieve manier om zich te documenteren. Hier kan men een dynamische documentatie tegenoverstellen, dat wil zeggen daar te gaan kijken waar men kan verwachten een vermelding van de nieuwe term te vinden. Dat komt dus neer op het herkennen van het kanaal. Mogelijke bronnen zijn dan: literatuur voor toeristen, waarin men bijvoorbeeld de Stadhouderspoort kan beschrijven, de pers, speciaal van de *gazzettieri*, de diplomatieke correspondentie, of de publicistiek in pamflet- of boekvorm die belangrijke momenten begeleidt, zoals de tijdelijke afschaffing van het ambt of zijn geruchtmakend herstel na een stadhouderloos tijdperk. Al dit werk moet nog gedaan worden, maar ik kan al een *storia dell'anno 1747* signaleren, uitgegeven op kosten van Francesco Pitteri, boekhandelaar te Venetië, in datzelfde jaar, *dove si vedono* onder meer *l'occupazione della Fiandra olandese*, *l'elezione dello Statouldre d'Olanda [e] l'assedio e la presa di Berg op Zoom* 'waarin men ziet: de bezetting van Zeeuws Vlaanderen, de verkiezing van de *Statouldre* van Holland [en] het beleg en de inname van Berg op Zoom'. Deze brochure beschrijft het oorlogsgebeuren dat geleid heeft tot de proclamatie van Prins Willem IV tot stadhouder, en geeft vervolgens een uitleg van de historie van dit ambt sinds de Zwijger. In dit verhaal komt ook de afleiding *statoulderato* voor.

Zo kunnen we alleen al op grond van de documentatie de eerste attestatie van *statolder* in het Italiaans retrodateren van 1802/03 tot 1747.

---

[11] De episode wordt verteld in de inleiding van de *Relazione* van Bentivoglio.

Conclusie

Samenvattend hebben we gezien dat het woord *stadhouder*, ontstaan als leenvertaling van *lieutenant* in het Nederduits (dat toendertijd slecht te onderscheiden was van het Nederlands), maar gebruikt in de nieuwe betekenis van voornaamste dienaar van de soevereine vorst, en dus nu van de Provinciale Staten of de Staten-Generaal van de Unie, zijn internationale carrière begint in 1572/1581, maar een zekere ideologische weerstand ontmoet in de kringen van de Spaanse tegenstander. Met de Vrede van Westfalen (1648) verdwijnt het ideologische motief om de term niet te gebruiken, maar de eerste attestatie in het Italiaans die we tot nog toe gevonden hebben dateert uit 1747, het jaar waarin het Tweede Stadhouderloze Tijdperk eindigt. Deze laatste datering zou voorlopig in de plaats moeten komen van de datering van de woordenboeken.

Met dit hoofdstuk hoop ik een begin gemaakt te hebben met een nieuw onderzoek naar de Italiaanse leenwoorden uit het Nederlands, dat tegelijkertijd het onderzoek naar de internationalismen kan vernieuwen en zelfs het onderzoek naar leenprocessen in het algemeen.

Bibliografie

Apologie ofte Verantwoordinge van den Prince van Orangien, uitgegeven door M. Mees-Verwey. Sant-poort: Uitgeverij vh. C.A. Mees, [2]1942.

Barberi Squarotti, Giorgio. *Grande dizionario della lingua italiana*, fondato da Salvatore Battaglia. Torino: UTET, 1961-2002.

Bentivoglio, Guido. *Relatione delle Provincie Unite*, a cura di S. Mastellone e E.O.G. Haitsma Mulier. Firenze: Centro editoriale toscano, 1983.

Clerici, Alberto. 'Prove generali di federalismo moderno: la Repubblica delle Provincie Unite dei Paesi Bassi (1579-1654)', *Rivista on line della scuola superiore dell'economia e delle finanze*, 1, 67: juni-juli 2004.

Cortelazzo, Manlio & Paolo Zolli. *Dizionario etimologico della lingua italiana*, 2e editie, verzorgd door Manlio & Michele A. Cortelazzo. Bologna: Zanichelli, 1999.

Cusatelli, Giorgio. *Dizionario Garzanti della lingua italiana.* Milano: Garzanti, 1965.

De Felice, Emidio & Aldo Duro. *Dizionario della lingua e della civiltà italiana contemporanea*. Palermo: Palumbo, 1975.

De Mauro, Tullio. *Il dizionario della lingua italiana*. Torino: Paravia, 2000

Devoto, Giacomo & Gian Carlo Oli. *Dizionario della lingua italiana*. Firenze: Le Monnier, 1971

Duro, Aldo. *Vøcabolario della lingua italiana*. Roma: Istituto della Enciclopedia italiana, fondata da Giovanni Treccani, 1986-1994.

Felice, Lucio, Alberto Rigatti & Tiziano Rossi, (red.). I*l grande dizionario Garzanti della lingua italiana*. Milano: Garzanti, 1987.

Palazzi, Fernando & Gianfranco Folena. *Dizionario della lingua italiana*, con la collaborazione di Carla Marello, Diego Marconi e Michele A. Cortelazzo. Torino: Loescher, 1992.

Pitteri, Francesco (red.), *La storia dell'anno MDCCXLVII. Divisa in quattro libri. Dove si vedono i principali avvenimenti del medesimo anno, e in ispezie la spedizion della Provenza [...] l'occupazione della Fiandra olandese, l'elezione dello Statoulder d'Olanda [...] l'assedio e la presa di Berg-op-zoom*. Amsterdam: a spese di Franc. Pitteri librajo in Venezia, 1747.

Sabatini, Francesco & Vittorio Coletti. *Dizionario Italiano Sabatini Coletti* [DISC]. Firenze: Giunti, 1997.

Solmi, Angelo. *Piccolo Rizzoli Larousse*. Milano: Rizzoli, 1972.

Stoppelli, Pasquale. *Garzanti, I grandi dizionari: Italiano*. Milano: Garzanti, 1998

_____ . *LIZ 4.0, Letteratura italiana Zanichelli, CD-ROM dei testi della letteratura italiana*, 4a ed. per Windows. Bologna: Zanichelli, 2001.

Verwijs, Eelco & Jakob Verdam. *Middelnederlandsch Woordenboek.* 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1885-1929

Zingarelli, Nicola. *Vocabolario della lingua italiana*, 10a edizione a cura di Miro Dogliotti, Luigi Rosiello & Paolo Valesio. Bologna: Zanichelli, 1971.

_____ . *Vocabolario della lingua italiana*, 12a edizione a cura di Miro Dogliotti e Luigi Rosiello. Bologna: Zanichelli, 1994.